

КЫРГ.
2022-54

W

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
А. А. АЛТЫМЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК СЯСНИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

**Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ
ЭЛ АРАЛЫК БАШКАРУУ, УКУК, КАРЖЫ ЖАНА БИЗНЕС АКАДЕМИЯСЫ**

Д 12.00.02 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:342.722 (575.2)(043.3)

КАЛЫБЕК КЫЗЫ ЗАМИРА

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КӨЗУ АЗИЗ АДАМДАРДЫН ЖАНА
ЖАРАНДАРДЫН УКУКТУК АБАЛЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун Мамлекеттик-укуктук изилдөөлөр жана экспертиза бөлүмүндө аткарылган.

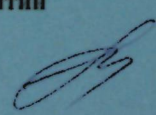
- Илимий жетекчи:** Токтогулов Алмаз Асылбекович
Юридика илимдеринин доктору, доцент
Кыргыз Республикасынын министрлер кабинетине караштуу интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик агенттигинин алдындагы интеллектуалдык менчик мамлекеттик фондунун аткаруучу директору
- Расмий оппоненттер:** Кулдышева Гульсара Кеңжеевна
юридика илимдеринин доктору, профессор
Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин деканы,
Бокоев Жаныбек Абдраевич
юридика илимдеринин кандидаты, доцент
Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес академиясы
- Жетектөөчү мекеме:** Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын «Мамлекеттик башкаруу жана укук» кафедрасы
(720040, Бишкек ш., Панфилов көч, 237)

Диссертация 2022-жылдын «21»-сентябрында саат «14_00дө» Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети жана Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес Академиясына караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 12.20.617 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265 а, 1-кабат, диссертациялык зал.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265 а), Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) жана Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес Академиясынын (720000, Бишкек ш., Белорус көч., 6 «а») китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын: <https://vak.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын «8» августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин

 Н.О. Пак доктору

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын «Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» Мыйзамынын кабыл алынышы менен көзү азиз адамдарга жана жарандарга таандык болгон укуктары менен кепилдиктерин коргоого, аларды коомчулукка интеграциялоого, саламаттыгын сактоого жана майыптыкты алдын алууга шарт түзгөн. Эл аралык ченемдерге жана азыркы учурдагы идеяларга ылайык социалдык көйгөй катары көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамын мыйзамдык жактан бекемдөө реабилитациялоо процессинин концепциясына карата теориялык, методологиялык жана практикалык мамилелердеги олуттуу өзгөрүүлөр жөнүндө айтууга болот. Эң маанилүү маселелердин бири болуп ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын (мындан ары – ДМЧА), анын ичинде көзү азиз адамдарды жана жарандарды коомго интеграциялоо көйгөйүн чечүүгө мүмкүндүк берүүчү көп тармактуу реабилитациялык тутумду түзүү эсептелет.

Кыргыз Республикасында (мындан ары – КР) жарандарды социалдык жактан камсыздоонун бирдиктүү мамлекеттик тутуму биздин өлкөнү социалдык катары мүнөздөгөн жана социалдык саясатты аныктоочу эң маанилүү элемент болуп саналат. КРнын Конституциясынын 19-беренесине ылайык, социалдык камсыздоо тутумунун болушу жарандардын улгайганда, ден соолугунан ажыраганда, эмгекке жөндөмдүүлүгүн толук же жарым-жартылай жоготкондо, ошондой эле багар-көрөрүнөн ажыраган учурларда материалдык жактан камсыздоого конституциялык укугунун кепилдиги катары кызмат кылат. Көрсөтүлгөн тутумдун маңызынын бир көрүнүшү – мамлекет тарабынан Конституцияда жана башка ченемдик укуктук актыларда мыйзамдуу түрдө бекитилген социалдык мамлекеттин принциптерине негизделген укуктардын, эркиндиктер менен милдеттердин тутуму жана о.э. тиричилик аракетинин чектелишинин даражасына байланыштуу белгиленген тартипте таанылган алардын өзгөчө абалын камтыган кошумча атайын укуктар көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамы болуп саналат.

КРдагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын негиздери жана аларды социалдык жактан коргоону камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөрдү изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү айдан ачык көрүнүп турат. Мындай көйгөйлөрдү ар тараптуу жана терең талдабаса, көзү азиз адамдардын жана жарандардын жашоосун жакшыртуу боюнча эффективдүү чаралардын тутумун түзүү жана ошондой эле коомдун толук кандуу мүчөсү болууга мүмкүндүк берген укуктук ченемдерди иштеп чыгуу мүмкүн эмес.

ДМЧАдын көйгөйлөрү жана аларды реабилитациялоо боюнча жетиштүү сандагы илимий эмгектердин бар экенине карабастан, көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамын, алардын укуктук абалында адамдын жана жарандын жеке жана социалдык-экономикалык укуктарын, эркиндиктерин жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрү өзүнчө көйгөй катары каралып, КРда көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамын ишке ашыруу механизминин аз изилденген

аспектилерин билдирет. Бул диссертациялык изилдөө жогоруда айтылган маселелерди изилдөөгө багытталган.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Кыргыз Республикасында каралып жаткан маселе боюнча юристтердин квалификациясын жогорулатуу үчүн методикалык жактан толук түрдө атайын кесиптик адабият катары кызмат кыла ала турган окуу басылмалары азырынча жетиштүү санда басылып чыга элек болгондуктан, бул диссертациялык изилдөө изденүүчүнүн демилгелүү илимий эмгеги болуп эсептелет. Мындан тышкары, изилдөөнүн негизги идеялары менен илимий натыйжалары билим берүү, ишке орноштуруу жана саламаттыкты сактоо тармагында адистерди даярдоодо колдонмо катары кызмат кыла алат.

Изилдөөнүн максаты болуп КРнын конституциялык-укуктук тутумундагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгүн, мазмунун жана элементтерин аныктоо эсептелет.

Жогоруда коюлган максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер такталды:

1. КРнын социалдык мамлекет катары калыптануу тарыхын изилдөө;
2. ДМЧАнын жалпы укуктук абал теориясынын негизги жоболорун ачып берүү;
3. ДМЧАнын бир категориясы болгон көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгүн, мазмунун жана элементтерин аныктоо;
4. көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары боюнча ар кыл өлкөлөрдүн мыйзамдарынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
5. КРда көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин укуктук кепилдиктеринин тутумун изилдөө;
6. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын ишке ашырууда КРнын мыйзамдарын өркүндөтүүнүн негизги багыттарын белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп КРдагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын түшүнүгүн, мазмунун жана негизги элементтерин ачып бергендиги, ошондой эле алардын укуктук абалынын конституциялык негиздерин комплекстүү изилдөөгө жасалган аракеттер саналат. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын жалпы укуктук абал теориясынын негизги жоболору менен социалдык-экономикалык жана укуктук өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде автор тарабынан конституциялык-укуктук макамы түшүнүгүнүн илимий аныктамасы жана анын негизги элементтери берилди. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын өзгөчөлүктөрү менен аларды социалдык жактан камсыздоо чөйрөсүндөгү негизги муктаждыктарына жараша диссертацияда социалдык, эмгектик, медициналык реабилитациялоонун, ошондой эле материалдык камсыздоо жана тейлөө тармагын эске алуу менен бирге конституциялык-укуктук макамынын мазмуну ачылды.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн негизинде иштелип чыккан натыйжалар менен практикалык сунуштамалар социалдык камсыздоонун актуалдуу маселелерин иликтөө

боюнча илимий-изилдөө иштеринде, билим берүү мекемелеринде «Конституциялык укук», «Адам укуктары», тармактык юридикалык илимдер курстарын окутууда, лекцияларды жана окуу куралдарды даярдоодо, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарынын практикалык ишмердүүлүгүндө социалдык камсыздоо жаатындагы мыйзамдарды өркүндөтүүдө жана аны ченем жаратуу ишмердүүлүгүндө эффективдүү колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Мамлекеттик бийлик органдарында, эмгек мамилелеринде, билим берүү тармактарында, коомдук жайларда көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамы менен тең укуктуулук принцибине, адамдын мүмкүнчүлүгү чектелгендиги боюнча басмырлоого тыюу салууга байланыштуу аларды татыктуу жашоо менен камсыз кылуунун укуктук механизмин күчөтүү максатында ДМЧАдын укуктарын сактоо боюнча ченемдик-укуктук актылардын талаптарын ишке ашырууга жооптуу мамлекеттик органдардын чөйрөсүн мыйзамдык жактан бекитүү зарыл экендиги илимий негизде далилденди.

2. 2006-жылы БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан кабыл алынып, КР тарабынан 2019-жылы ратификацияланган конвенцияга улуттук мыйзамдарды ылайык келтирүү зарылчылыгын эске алуу менен бирге «ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар» жана «майыптар» деген терминдерди «майыптыгы бар адамдар» деген терминине мыйзамдык жактан алмаштыруусу абзелдиги иштелип чыкты.

3. Мамлекет тарабынан Конституцияда жана башка ченемдик укуктук актыларда мыйзамдуу түрдө бекитилген социалдык мамлекеттин принциптерине негизделген укуктардын, эркиндиктер менен милдеттердин тутуму жана ошондой эле тиричилик аракетинин чектелишинин даражасына байланыштуу белгиленген тартипте таанылган өзгөчө абалын камтыган кошумча атайын укуктардан турган көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын түшүнүгүнүн автордук илимий аныктамасы иштелип чыкты.

4. ДМЧАга, анын ичинде көзү азиз адамдарга жана жарандарга билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана аны алууда бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу максатында КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин түзүмүндө инклюзивдик билим берүү бөлүмүн түзүү керектиги илимий деңгээлде далилденди.

5. КРнын Конституциясынын 46-беренесин ишке ашыруу үчүн КРнын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамдын 7-беренесин «зарыл болгон учурда көзү азиз окуучуларга жана студенттерге керектүү техникалык жардам көрсөтүүчү ассистенттин кызматы менен камсыз кылынат» деген абзац менен толуктоо керектиги сунушталды.

6. ДМЧАдын бардык категориялары жөнүндө бардык маалыматтарды, анын ичинде статистикалык, ошондой эле ыйгарым укуктуу орган тарабынан аларга кызматтарды көрсөтүү боюнча зарыл болгон жана мамлекеттик органдардын ортосунда көп багыттуу документ жүгүртүүнү болтурбоо үчүн маалыматтарды камтыган бирдиктүү реестрди түзүү сунушталды.

7. ДМЧАдын бардык категорияларына карата, ошондой эле алардын экономикалык жана социалдык абалына таасирин тийгизген мыйзамдарды, пландарды жана программаларды иштеп чыгууда ДМЧАдын укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча иш алып барган уюмдарды тартуу сунушталды. Анткени алардын муктаждыктары менен кызыкчылыктарын өзүнчө бөлүп карабастан, мүмкүн болушунча өнүгүүнүн жалпы пландарына киргизилиши керектиги илимий негизи менен берилди.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул диссертациялык изилдөө көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгү, мазмуну жана КРнын конституциялык-укуктук тутумундагы орду, ошондой эле аны ишке ашыруу механизми боюнча билимдерди системалаштырганда жана кеңейткендикте турат. Бул көзү азиздердин конституциялык-укуктук абалында адамдардын жана жарандардын жеке, ошондой эле социалдык-экономикалык укуктары менен эркиндиктерин ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берген Көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын, алардын укуктары менен эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктеринин тутумун аныктоо менен бирге алардын конституциялык-укуктук макамы туурасындагы КРнын мыйзамдардын өнүктүрүүнүн жолдорун толук кандуу өз алдынча изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун Мамлекеттик-укуктук изилдөөлөр жана экспертиза бөлүмүндө даярдалып, негизги жоболору ар түрдүү конференция, семинарлар менен жыйындарда талкууланган, ошондой эле изденүүчү жарыялаган илимий макалаларда чагылдырылган.

Диссертациянын жыйынтыгынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну 10 илимий макалада Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган илимий басылмаларда чагылдырылып, анын ичинде 6 илимий макала чет өлкөдө (РИНЦ) жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, өз ара байланышкан алты бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган булактардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө жүргүзүлгөн теманын актуалдуулугун негиздөө менен бирге анын максаты, милдеттери, объектиси, предмети, илимий жаңычылдыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор иштелип чыгып, ошондой эле изилдөөнүн көйгөйлүү маселелери жана натыйжаларынын апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилген.

«Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын укуктук абалынын теоретикалык негиздери» деп аталган диссертациянын биринчи бабында ар бир адамга татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кыла турган социалдык саясат жөнүндө изилдөөнүн ар кандай методологиялык маселелери

талдоого алынган.

«Кыргыз Республикасынын социалдык мамлекет катары калыптануу тарыхы» деп аталган биринчи баптын биринчи бөлүмүндө ДМЧАды социалдык жактан коргоону камсыз кылуу менен байланышкан конституциялык-укуктук абалдын негиздерин жана көйгөйлөрүн изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси жөнүндө гипотезаны ырастоо үчүн илимий адабияттарга сереп салынды. Мындан улам, ДМЧАды реабилитациялоонун социалдык аспектилери жана эмгекке жарамсыз адамдарды камсыздоодогу социалдык-экономикалык муктаждыктардын ролун С. С. Алексеев (1982), Л. В. Аникеева (1980), Н. В. Веденева (2004), Н. В. Витрук (1979), Л. Д. Воеводин (1972) аттуу окумуштуулар изилдешсе, ал эми алардын санынын өсүшү менен экономикалык, укуктук жана социалдык аспектилери изилдөөгө илимпоздордун көңүлүн буруп, Илимий басылмаларда ДМЧАдын реабилитациялануусу, билим алуусу, эмгек ресурстарын пайдалануунун өзгөчөлүктөрү Н. И. Матузов (1972), П. К. Гончаров (1999), И. А. Камаев (1984), Н. В. Витрук (1985), В. А. Масленников (1980), Н. А. Коростелева (2012), С. Г. Мезенин (2004), В. С. Нерсисянц (1999), Е. И. Удинцов (1983) аттуу окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

Кыргызстанда ДМЧАдын укуктарын жалпы адам укуктарынын алкагында конституциялык-укуктук жактан камсыздоонун ар кандай аспектилери, алардын реабилитациясын жана социалдык интеграциясын А. А. Арабаев (2014), К. А. Абдукадыров (2008), Н. К. Атабекова (2012), И. А. Рыскулов (1998), А. А. Токтогулов (2016), А. К. Джаркымбаева (2015), С. С. Сооданбеков (2001), Р. Т. Тургунбеков (1998), Н. Т. Шерипов (2010) деген окумуштуулар тарабынан каралган.

Н. В. Бибилонун пикири боюнча, «социалдык мамлекет – бул мамлекеттин жарандык коомдон болгон көз карандылыгы, анын жарандардын социалдык кызыкчылыктарына, тагыраак айтканда экономикалык гана эмес, жалпы эле кызыкчылыктарына болгон баш ийүүсү» [Бибило, В. Н. Главный атрибут современного правового государства [Текст] / В. Н. Бибило // Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства. – Минск, 2000. – С. 53-54].

КРнын Конституциясынын 1-беренесинде айтылгандай, Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – социалдык мамлекет [2021-жылдын 5-майында, № 59 кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112215>, – Загл. с экрана]. Бул биздин мамлекеттин саясаты адамдын татыктуу жашоосун жана эркин өнүгүүсүн камсыз кылуучу шарттарды түзүүгө багытталгандыгын билдирип, ар бир адамга татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кыла турган социалдык саясатты жүргүзүү милдетин мамлекетке бекитет. КРнын социалдык саясаты социалдык туруктуулуктун шарты катары кызмат кылып, мамлекеттик-саясий институттарга болгон жагымдуу коомдук ишенимдин атмосферасын калыптандырат. Ошондой болсо дагы, социалдык чөйрөдөгү мамлекеттин ишмердүүлүгүн азырынча жетиштүү жана иштиктүү деп айтууга болбойт.

Социалдык мамлекет жана анын ишмердүүлүгү демократия, жарандык коом, укуктук мамлекет, эркиндик жана теңчилик, адам укуктары сыяктуу

коомдук кубулуштар менен тыгыз байланышкан. Бул ДМЧА үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Ошентип, социалдык мамлекет үчүн ДМЧАды реабилитациялоо, аларды коомдун жашоосуна толук кандуу кошуу, шарт түзүү биринчи планга чыгат. А. А. Токтогулов белгилегендей, майыптыктын бирден-бир эң оор кесепеттеринин бири майыптык алганга чейин индивид өзү жашаган системасындагы социалдык координаттардын өзгөрүшүнөн улам инсандын социалдашуусунун бузулушу болуп саналат. Мындай оор көрүнүш айрыкча курч оорунун, жарааттын, травмалардын, кырсыктын натыйжасында, башкача айтканда, күтүлбөгөн жерден жана кокустук учурда майыптыкка учураган адамдарда байкалат [Токтогулов, А. А. *Нормативно-правовые основы, регламентирующие возможность и условия получения образования и занятием трудовой деятельностью лиц с ограниченными возможностями здоровья по зрению [Текст] / А. К. Джаркымбаева, А. А. Токтогулов, Калыбек к. З. // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2016. – № 4. – С. 161-163*].

Кыргызстанда социалдык мамлекет катары ДМЧАдын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун укуктук механизми биринчи кезекте өзүн-өзү камсыз кыла албаган жарандардын татыктуу жашоосунун сакталышына мүмкүн болушунча минималдуу стандарт менен кепилдик бериши керек. Социалдык коргоо – бул, биринчи кезекте жарандардын айрым категорияларына багытталган өзгөчө иш-чара. Алардын абалы физиологиялык жондомдөрүнө, климаттык же өзгөчө эмгек шарттарына, саламаттыгына, жаш курагына жана башка өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу катаал базар экономикасында мамлекеттик колдоого муктаж экендиги менен мүнөздөлөт. Иш жүзүндө Кыргызстандын социалдык саясаты анын мазмунуна, татыктуу жашоону камсыздоого жана ДМЧАдын бирдей укуктарын камсыз кылууга дал келбейт.

«Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын жалпы укуктук абал теориясынын негизги жоболору» деп аталган биринчи баптын экинчи бөлүмүндө адамдын конституциялык-укуктук абалынын теориясы жана алардын жалпы, өзгөчө жана жеке макамдарынын орду каралат.

ДМЧАдын аныктамасын КРнын ченемдик укуктук актыларынан жана башка укуктук булактарынан карап чыгып, анын түшүнүгүнүн маанисинде өзгөчө айырмачылыктар жок экенин көрүүгө болот. Мындан улам, С. С. Сооданбеков жана М.К. Укушевдин пикирлери боюнча, «ДМЧА деп жашоо-тиричиликтин чектелишине алып келүүчү оорулар, жаракаттардын кесепеттери же дефекттер менен шартталган, организмдин функциялары туруктуу бузулган, адамды социалдык коргоого алуу жана реабилитациялоо зарылдыгын пайда кылган ден соолугунун бузулушу бар адамды» айтабыз [Сооданбеков, С. С. *Конституционное право КР [Текст]: общ. часть / С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – 400 с.*].

Челябинск мамлекеттик университетинин жалпы жана кесиптик педагогика кафедрасынын изденүүчүсү Н. А. Коростелеванын пикири боюнча: «Калыптанып калган түшүнүктөргө байланыштуу «майып» деген термин өзүнө басмырлоочу идеяны камтыйт, башкача айтканда, коомдун майыптыгы бар адамдарды социалдык пайдасыз категория катары караган мамилесин туюндурат. Мындай көз караш майыптыгы бар адамдын сырткы чөйрө менен

болгон мамилелериндеги жана кыймыл-аракеттеринин чектелүүсүнө болгон субъективдүү факторлордун, о.э. коомдук аң-сезимдин таасирине байланыштуу» [Коростелева, Н. А. *Социальная модель инвалидности как основа формирования толерантного отношения к инвалидам [Текст] / Н. А. Коростелева // Вестн. ЧГПУ. – Челябинск, 2012. – № 8. – С. 84-89*].

Муну менен бирге, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү Р. Т. Тургунбековдун көз карашын да белгилей кетүү зарыл: «Укук – мыйзамдуулук жана укуктук тартип, ошондой эле милдет сыяктуу принциптердин ченемдик негизи болуп саналат» [Тургунбеков Р.Т. *Создание и развитие Конституции Кыргызской ССР / Акад. наук Кирг. ССР. Отд. философии и права. – Фрунзе: Изд-во Акад. наук Кирг. ССР, 1962. – 101 б.*].

Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген юристи Арабаев А. А. белгилегендей: «адамдын укуктук макамы (юридикалык укуктардын, милдеттердин жана мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктардын тутуму) адамдын укуктук абалынын өзөгүн түзөп, анын кошумча элементтери катары жарандык, укуктук субъектүүлүк, укуктардын жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктардын юридикалык кепилдиктери кирет деп эсептейт» [Арабаев, А. А. *Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]: учеб. пособие / А. А. Арабаев. – Бишкек: КГЮА, 2005. – 120 с.*].

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент мүчөсү, юридика жана саясий илимдеринин доктору К. Азиз «адамдын укуктук абалы укуктук макамга караганда кеңири түшүнүк» деп эсептейт [Абдукадыров, К. А. *Конституционно-правовой статус депутата: общие и индивидуальные принципы [Текст] / К. А. Абдукадыров // Правоохранительная деятельность органов внутренних дел России и зарубежных государств в контексте современных научных исследований: материалы междунар. науч.-практ. конф. адъюнктов и докторантов. Санкт-Петербург, 27 июня 2008 г. – СПб., 2008. – С. 0,2 пл.*].

А. К. Джаркымбаева дагы ушул көз карашты колдоп, укуктук макам менен катар адамдын укуктук абалынын элементтери болуп саналган жарандыкты, мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарды, жоопкерчиликти, укуктардын кепилдиктерин адамдын укуктук макамына кошпойт [Джаркымбаева, А. К. *Конституционно-правовое обеспечение прав гражданина на охрану здоровья в Кыргызской Республике [Текст] / А. К. Джаркымбаев // Вестн. ИФипПИ Нац. АН Кирг. Респ. – 2015. – № 3. – С. 139-142*].

ДМЧАдын бардык топторунун укуктук макамын мүнөздөө үчүн майыптыктын аныкталышы менен бирге анын табигый-илимий негизге ээ болгон мөөнөтү дагы абдан маанилүү. Аларда эрежеге ылайык, ДМЧАды социалдык реабилитациялоону жана алардын саламаттыгын жакшыртууну убактылуу параметрлер аркылуу жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берген оорунун объективдүү жүрүшү менен клиникалык-эмгектик божомолу чагылдырылган.

«Көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарын камтыган чет өлкөлөрдүн ченемдик укуктук актыларын изилдөөнүн методологиясы» деп аталган экинчи бапта көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарына байланыштуу мамилелерди жөнгө салуучу

колдонуудагы ченемдик актылар каралат.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп КРда көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамын ишке ашыруу чөйрөсүндө өнүгүп жаткан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предметин КРдагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгү, мазмуну жана элементтери, ошондой эле алардын конституциялык-укуктук макамында укуктарын сактоо механизмдин жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрү түзөт.

Изилдөөнүн методологиялык негизи. Изилдөөдө каралып жаткан маселелер боюнча илимий адабияттарда камтылган теориялык жана методологиялык ыкмаларды колдонуп, диалектикалык-материалдык, тутумдук, салыштырмалуу-укуктук, тарыхый-укуктук, жалпы илимий диалектикалык усулдар менен ошондой эле жеке илимий усулдар: тутумдук-түзүмдүк, конкреттүү-социологиялык, техникалык-юридикалык усулдарды айкалыштырууга аракет жасалган. Бул усулдардын колдонулушу каралып жаткан объекттерди өз ара байланышта, бүтүндүктө, ар тараптуу жана объективдүү изилдөөгө мүмкүндүк берди.

Алдыга коюлган милдеттерди ишке ашыруу диалектикалык мамилени жалпы методологиялык принциптерине кайрылууга алып келген ДМЧА термининин түшүнүгү менен көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын жүзөгө ашыруу механизмдин изилдөөдө автор ар кандай укуктук теориялардын методологиялык синтезин колдонгон.

Жалпы түшүнүктөрдү иштеп чыгууга диалектикалык усул мүмкүндүк берсе, ал эми, Кыргыз Республикасынын социалдык мамлекет катары калыптануусунун этаптарын изилдөөдө тарыхый-укуктук талдоо жүргүзүлгөн. Мындан тышкары, тарыхый талдоонун негизинде изилдөө Кыргыз Республикасынын «Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» Мыйзамдын өнүгүүсүнүн натыйжасында жүргүзүлгөн мыйзам ченемдүүлүк менен ДМЧАдын укуктарын жана милдеттерин жөнгө салуучу мыйзамдарды өзгөртүүнүн зарыл себептерин изилдөө менен толукталды. Ал эми салыштырмалуу усул болсо изилденип жаткан маселелер боюнча чет өлкөлөрдүн мыйзамдарын талдоо учурунда колдонулса, изилдөөнүн предметин тереңирээк ачып берүү үчүн формалдуу-юридикалык усул сыяктуу жана башка жеке илимий усулдар колдонулган.

«Кыргыз Республикасындагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгү, мазмуну жана негизги элементтери» деген экинчи баптын биринчи бөлүмүндө автор баса белгилегендей, «укуктук макам – бул анын субъекттеринин укук ченемдеринде белгиленген абалы жана алардын укуктары менен милдеттеринин жыйындысы».

Көптөгөн окумуштуулар адамдын укуктук абалын (макамын) мыйзамдуу укуктар менен милдеттерден тышкары, бир катар башка элементтерди өзүнө камтыган татаал кубулуш катары карашат. Ошентип, укуктардын жана милдеттердин жыйындысы менен бирге Тургунбеков Р. Т. [Тургунбеков, Р. Т. Новая политико-правовая концепция Конституции КР [Текст] / Р. Т. Тургунбеков // Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Бишкек, 1998. – Ч. 2: Человек и право. – С. 82]. Бул жерге алардын кепилдиктерин, Шерипов Н. Т.

– жарандыгын [Шерипов, Н. Т. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]: учеб. пособие / Н. Т. Шерипов. – Бишкек: МОиН КР., 2010. – 335 с.], Атабекова Н. К. алардан тышкары – аракет жөндөмдүүлүгү менен принциптерин [Атабекова, Н. К. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]: учеб.-метод. пособие / Н. К. Атабекова. – Бишкек, 2012. – 34 с.], Рыскулов И. А.

– жарандын мамлекет жана коом алдындагы жалпы жоопкерчилигин киргизишет [Рыскулов, И. А. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст] / И. А. Рыскулов. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 296 с.]. С. С. Сооданбековдун айтымында, адамдын укуктук абалы (макамы) төмөнкүлөрдү камтыйт: жарандык, жалпы укуктук жөндөмдүүлүк, негизги укуктар менен милдеттер (анын ичинде конституциялык да), конституция тарабынан бекитилген тең укуктуулук принциби [Сооданбеков, С. С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст]: моногр. / С. С. Сооданбеков. – Бишкек: Илим, 2002. – 305 с.].

Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамы өзүнө ушул категориядагы адамдардын укуктарын укуктук жактан коргоону камтып, мамлекет тарабынан кепилденген укуктук теңчиликти жана бирдей укуктук мүмкүнчүлүктөрдү билдирет.

«Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары туурасындагы ар кыл өлкөлөрдүн мыйзамдары» деген экинчи баптын экинчи бөлүмүндө изилдөөнүн негизин көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын коргоого багытталган ар кыл өлкөлөрдүн ченемдик актылары түзөт. Натыйжасында, көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук абалынын маселелери жеке укуктарын ишке ашырууга багытталган жана ошондой эле анын негизинде алардын мыйзамдуулугу жөнүндө корутундулар чыгарылат.

Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамын концептуалдык чечмелөө ыкмаларын карап чыгып, мыйзамдарда жалпы кабыл алынган «көзү азиз» деген термининин аныктамасы жок экендигин айтсак болот. Бул категориядагы адамдардын укуктук макамы «ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адам» түшүнүгүнүн жалпы аныктамасына негизделип, «Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» КРнын Мыйзамы менен аныкталган [Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Мыйзамы 2008 жс 3 апр., № 38 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2008. – № 16. – С. 3-14].

Изилдөөнүн жүрүшүндө дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө «көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары жөнүндө» конкреттүү мыйзамдын жоктугу белгилүү болду. Мунун негизинде, ар кайсы өлкөлөрдө көзү азиздердин укуктары Кыргызстандагыдай эле ДМЧАдын укуктарына багытталган мыйзамдарда камтылганын белгилей кетүү керек. Мындан улам, дүйнөнүн көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрүндө мыйзамдар көзү азиз адамдардын жана жарандардын коомдун бардык мүчөлөрү менен бирдей болушуна басым жасайт жана алардын адам укуктарын реалдуу жүзөгө ашыруу үчүн шарттарды түзүүгө, коомго аралашып кетүүсүнө көмөктөшөт деп айтса болот. Бирок ошентсе да, чет өлкөлөрдө майыптыкка жана көзү азиз адамдарды жана

жарандарды реабилитациялоого байланышкан бардык көйгөйлөр толук кандуу чечилди деп айтууга болбойт. Бүткүл дүйнөлүк коомчулуктун бул багытта дагы аткара турган иштери көп.

Ал эми кээ бир Конституциялар, негизинен КМШга кирген мамлекеттердин баш мыйзамдары анын эффективдүү формаларын камсыз кылбастан, укуктарды жана эркиндиктерди коргоо боюнча жалпы декларациялар менен чектелет [Мишин, А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран [Текст]: учеб. для вузов / А. А. Мишин. – М.: Юстицинформ, 2010. – 560 с.].

Адам укуктарынын конституциялык бекемделүүсүндөгү ачыкталган айырмачылыктар дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү социалдык-экономикалык укуктардын корголуу даражасы жөнүндө корутундулар үчүн негиз болуп саналбайт. Акыркы жылдары кабыл алынган Конституциялар маанилүүлүгү жана коргоо даражасы боюнча ар кандай муундардын адам укуктарына баа бербейт.

«Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын жүзөгө ашыруунун механизми» деп аталган үчүнчү бапта көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктеринин тутуму менен социалдык коргоо, интеграциялоо тутумун түзүү үчүн багытталган мамлекеттик деңгээлдеги чаралардын жыйындысын камтыган.

«Кыргыз Республикасындагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктеринин тутуму» деп аталган үчүнчү баптын биринчи бөлүмүндө КРнын баш мыйзамы адам укуктарынын жана эркиндиктеринин негизги юридикалык кепилдиктери катары мамлекеттик ички жана эл аралык укуктук кепилдиктердин бөлүнүшү мүнөздөлөт. Бул жалпысынан алганда, КРдагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктеринин тутумунун биринчи элементи катары белгиленеши мүмкүн. Биринчиден, мамлекеттик ички укуктук кепилдиктерге КРнын Конституциясында бекитилген кепилдиктер кирет. Экинчиден, КРнын тармактык мыйзамдарында бекитилген юридикалык кепилдиктер. Үчүнчүдөн, соттук кепилдиктер. Төртүнчүдөн, бул Акыйкатчы (Омбудсмен) институтунун болушу [2002-жылдын 31-июлундагы № 136 Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. мыйзамы 2002 ж., 31 июль, № 136 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2002. – № 17. – 34-40-б.].

Мындан улам, адамдын макамын ишке ашыруунун юридикалык кепилдиктерин куруу системасы эффективдүүлүк, универсалдуулук, мыйзам тарабынан тыюу салынбаган бардык ыкмаларды колдонуу жана кепилдиктердин толуктугу принциптерине негизделиши керек.

Адам укуктарынын жана эркиндиктеринин кепилдиктерин классификациялоо маселеси кадыресе талаш-тартыш туудурган мүнөзгө ээ. Алсак, Н. В. Витрук жана И. В. Ростовщиков юридикалык кепилдиктердин мазмунун мамлекеттик ишмердүүлүктү мүнөздөө аркылуу изилдейт [Витрук, Н. В. Профилактика в системе обеспечения прав и свобод граждан в развитом социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук, И. В. Ростовщиков // Правовые проблемы профилактики правонарушений. – М., 1985. – С.110]. Ал

эми, С. С. Алексеев, В. В. Бойцова, Л. Д. Воеводин, М. А. Краснов жана М. А. Федотов адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин кепилдиктери Конституцияда бекитилиши менен эле чектелбестен, анын ичинде мыйзамдан тышкаркы шарттардын аткарылышын талап кылат деп эсептешет [Воеводин, Л. Д. Конституционные права, свободы и обязанности советских граждан как объект системного анализа [Текст] / Л. Д. Воеводин, М. А. Краснов, М. А. Федотов // Правоведение. – 1982. – № 2. – С. 16-23]. Ушуга байланыштуу кепилдиктер социалдык-экономикалык, саясий жана юридикалык болуп бөлүнөт. А. Я. Азаров аларды төмөндөгүдөй классификациялайт: адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин жалпы кепилдиктери; мамлекеттин милдети катары укуктарды жана эркиндиктерди коргоо; укуктарын жана эркиндиктерин өзүн өзү коргоосу; соттук коргоо; эл аралык коргоо; зыяндын ордун толтуруу; сот адилеттигинин конституциялык кепилдиктери: юрисдикциянын кепилдиктери, юридикалык жардам алуу укугу; күнөөсүздүк презумпциясы; кайра соттоого тыюу салуу; мыйзамсыз алынган далилдердин жараксыздыгы; өкүмдү кайра кароо укугу; өзүн өзү айыптоого каршы кепилдик; кылмыштын курмандыктарынын укуктары [Азаров. – М.: О-во Знание России, 1995. – 225 с.]. А. А. Арабаев жалпы мамлекеттик кепилдиктер менен катар эле Конституцияда, мыйзамдарда, КР катышкан эл аралык келишимдерде каралган укуктар менен эркиндиктерди сот жана эл аралык укуктун жалпыга белгилүү принциптери, ченемдери аркылуу коргоо сыяктуу адамдын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун конкреттүү юридикалык кепилдиктерин аныктайт. Ар бир адам өзүнүн укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, о.э. мыйзамда тыюу салынбаган бардык колдо бар каражаттар менен бузулган укуктарды калыбына келтирүүгө камсыз кылууга укуктуу [Арабаев, А. А. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу: Жалпы жана Өзгөчө бөлүктөрү [Текст]: окуу китеби / А.А. Арабаев, Р. А. Арабаев. – Бишкек: Алтын Принт, 2014. – 411 б.].

КРда жарандык коомду калыптандыруунун ийгилиги көбүнчө коом менен мамлекеттин адам укуктарынын жана эркиндиктеринин ишенимдүү кепилдиктерин түзүүгө жетишкендигинен көз каранды. Бул кепилдиктер көзү азиз адамдарга жана жарандарга да тиешелүү деп айтсак болот. Ал эми көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамына байланышкан маселелерди мыйзамдык жөнгө салууга келсек, КР улуттук деңгээлде алардын укуктарынын корголушун камсыздоо жаатында бир катар ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгып кабыл алган. Алар: Укук бузуулар жөнүндө КРнын Кодексинин 88- жана 89-беренелеринде жумушка кабыл алуудан негизсиз баш тартууга, о.э. ДМЧАды жумуш менен камсыз кылуу боюнча талаптарды аткарууга тыюу салууну бузуу үчүн жоопкерчилик каралган [Кыргыз Республикасынын Укук бузуу кодекси [Текст]: 2021 ж. 28 окт., № 128 // Эркин Тоо. – 2021. – 16 нояб.].

КРнын Жарандык Кодексинин 18, 99, 217, 221, 315, 373, 375, 380-беренелерде жарандын өмүрүнө же ден соолугуна келтирилген зыяндын ордун толтуруунун негиздерин жана тартибин тизмектейт.

КРнын Кылмыш-жаза Кодексинин 130-беренеси «Ден соолукка оор залал келтирүү» жана 131 «Ден соолукка анча оор эмес залал келтирүү» натыйжада

эмгекке жарамсыздыкка алып келген ден соолукка атайылап зыян келтирүү үчүн жоопкерчиликти белгилейт [2021-жылдын 28-октябрындагы № 127 Кыргыз Республикасынын Кылмыш жана жаза Кодекси [Текст]: 2021 ж. 28 окт., № 127 // Эркин Тоо. – 2021. – 16 нояб.].

Мунун баары көзү азиз адамдардын жана жарандардын тиричилик аракетинин чектелишинин ордун толтуруу үчүн шарттарды камсыз кылган жана алардын коомго бирдей катышуу мүмкүнчүлүгүн түзүүгө багытталган мамлекет кепилдик берген экономикалык, социалдык жана укуктук чаралар системасы менен жонго салынат.

Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамын камсыз кылуунун мамлекеттик укуктук механизмдин системасында өзгөчө роль Кыргызстандагы адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин сакталышына парламенттик көзөмөл жүргүзүүгө укуктуу болгон КРнын Акыйкатчы (Омбудсмен) институтуна таандык. КРнын Акыйкатчысы (Омбудсмени) - КРнын Жогорку Кеңешинин өкүлү, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин сактоо, коргоо жаатында парламенттин көзөмөлдөө функциясын жүзөгө ашырат. Мындай ишмердүүлүк толугу менен такталган жана көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын коргоонун айрым формаларына туура келет. Акыйкатчы (Омбудсмен) Майыптыгы бар адамдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын 33-беренесине ылайык, мамлекеттер - катышуучулар ДМЧАдын, анын ичинде көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарынын сакталышына байланышкан маселелер боюнча жооптуу бир же бир нече мамлекеттик бийлик органдарын дайындайт.

Азыркы колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, Акыйкатчы өз демилгеси менен өз алдынча жарандардын укуктарын бузуу учурларын териштирет жана мамлекеттик, муниципалдык бийликтин өкүлү болгон тиешелүү кызмат адамдарынан калыбына келтирүү чараларын көрүүнү талап кылууга укуктуу жана ыйгарым укуктарга ээ.

КРнын Акыйкатчысына (Омбудсменге) мыйзам тарабынан жүктөлгөн көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруунун негизги жолдорунун бири - жарандардын арыздарын кароо болуп эсептелет. КРнын Акыйкатчысынын орун басары тарабынан берилген маалыматка ылайык, КРнын Акыйкатчысынын (Омбудсменинин) Аппаратына 2010-жылы кайрылган ДМЧАдын саны 18 адам болсо, анын ичинен 1 көзү азиз. 2011-жылы 27, 1 көзү азиз. 2012-жылы 48, 2 көзү азиз. 2013-жылы 68, 2 көзү азиз. 2014-жылы 60, 2 көзү азиз. 2015-жылы 69, 1 көзү азиз. 2016-жылы 57, 1 көзү азиз. 2017-жылы 46, ал эми 2018-жылы 81. 2019-жылы 61и, 4 көзү азиз. 2020-жылы 61, 2 көзү азиз болгон

КРнын прокуратура органдарынын ишмердүүлүгүнүн маанилүүлүгү Акыйкатчы (Омбудсмен) институтунан кем эмес деп айтсак болот. Ошондуктан, атап айтканда, мыйзамдын үстөмдүгүн, мыйзамдуулуктун биримдигин, чындалышын жана мыйзам менен корголгон коом менен мамлекеттин кызыкчылыктарын камсыз кылуу үчүн коптогон иштер аткарылышы керек. КРнын прокуратурасы аткаруу бийлигинин жана башка мамлекеттик органдардын мыйзамдардын бирдей жана так аткарылышын көзөмөлдөп, алардын тизмеси КРнын Конституциясынын 105-беренесине ылайык конституциялык мыйзам, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана

алардын кызмат адамдары тарабынан аныкталат. Бул иш биринчи кезекте үй-бүлөнүн, үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга багытталган.

Зарыл көзөмөл ыйгарым укуктарына ээ болгон КРнын прокуратура органдары ар бир жаран КРнын Конституциясы тарабынан ишенимдүү корголгонун сезиши керек деген негизги принципке таянат. Биздин оюбузча, ар кандай кабыл алынган мыйзамдарды ишке ашыруунун эффективдүү механизми керек. Биздин шартта анын бир багыты Конституцияда белгиленген мыйзамдардын туура жана бирдей аткарылышына прокурордук көзөмөл болушу абзел. О.э. учурда, эмгек укуктарын коргоо, көзү азиз адамдардын жана жарандардын саламаттыгын жана өмүрүн сактоо жаатында - кыскасы, биздин изилдөөнүн предмети болгон чөйрөдө бир топ ыйгарым укуктар бар.

Мунун баары көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын коргоо менен өз ара байланышта жана анын коомдук мамилелер тутумуна кириши алардын укуктарын калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат. Ошондуктан, көзү азиздердин укуктарын сактабоо алардын моралдык жабыркоосуна алып келиши мүмкүн экенин белгилей кетүү керек.

Көзү азиз адамдардын жана жарандардын жашоосунун бакубаттыгына көзөмөлдүү жүзөгө ашырууга милдеттүү болгон кызмат адамдарынын жана органдардын аракеттеринин мыйзамдуулугу прокурордук көзөмөлдүн объектиси болуп саналат.

Ошентип, КРнын мыйзамдарында белгиленген тартипте көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен кызыкчылыктарынын сакталышын камсыз кылуу үчүн прокуратура аткаруу бийлиги, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын кызмат адамдары тарабынан көзү азиздердин укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыздоо жаатындагы мыйзамдардын туура жана бирдей аткарылышын көзөмөлдөө зарыл.

«Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын жүзөгө ашыруу чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизги багыттары» деп аталган үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө көзү азиз адамдар жана жарандар үчүн социалдык инфраструктура объектилеринин ыңгайсыздыгы коомго интеграциялануусуна олуттуу тоскоолдук болуп кала берүүсү талдоого алынат. КРнын Конституциясынын 44-беренесинин 3-пунктунда «Мамлекет ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин толук жана бирдей жүзөгө ашырууга, эч кандай басмырлоосуз социалдык интеграциялоого, жеткиликтүү чөйрөнү түзүүгө жана жашоо сапатын жакшыртууга негизделген социалдык коргоо тутумунун иштөөсүн камсыз кылуу» менен ДМЧА түшүнүгүнө таандык болгон көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын сактоонун маанилүүлүгүн жана зарылдыгын баса белгилеген [2021-жылдын 5-майында, № 59 кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112215>. – Загл. с экрана.]. Бирок, буга карабастан, мамлекет тарабынан шарт түзүлбөгөндүктөн, көзү азиз жарандар өз укуктарын толук кандуу пайдалана албай келишет.

Мамилелердин тутуму катары көзү азиз адамдарды жана жарандарды

реабилитациялоо менен байланышкан курч социалдык койгөй болуп алардын эмгек талаасында атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу жана активдүү эмгек ишмердүүлүгүнө тартуу аркылуу материалдык көз карандысыздыкка жетишүү саналат. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын ажырагыс укугу болуп эмгекке жөндөмдүүлүгү чектелгенине карабастан, эмгектенүүгө болгон укугу эсептелет.

«Кыргыз азиздер жана дүлөйлөр коому» коомдук бирикмеси тарабынан берилген маалыматка ылайык коомдун мүчөлөрүн 18 жаштан 65 жашка чейинки көрүүсү боюнча I, II топтогу жана угуу боюнча I, II, III топтогу майыптыгы бар адамдар түзөт.

2010-жылдын 1-январына карата кыргыз азиздер жана дүлөйлөр коомунун мүчөлөрүнүн саны жалпысынан 9533, анын ичинде көзү азиздер 5856 адам жана угуу мүмкүнчүлүгү чектелгендер 3677 адам болгон.

2010-жылдан 2020-жылга чейин Кыргыз азиздер жана дүлөйлөр коомунун ишканаларында жана уюмдарында көрүүсү жана угуусу чектелгендер 282 гана адам жумушка тартылган.

2010-жылдан 2020-жылга 305 аталган категориядагы адамдар өз каалоосу менен иштен бошотулган.

2010-2020-жылдарга КРда конкреттүү категориялар боюнча жумушка орноштуруу жана медициналык текшерүүдөн өткөн ДМЧАдын саны боюнча республикалык медициналык-социалдык экспертиза борборунун берген маалыматына ылайык:

-2020-жылга МСЭКте күбөлөндүрүлгөн ДМЧА 2010 -жылга салыштырмалуу 20 пайызга аз;

- ДМЧА деп таанылган адамдар 2010-жылга салыштырмалуу 15 пайызга аз;

-алгач таанылган ДМЧА 2010-жылга салыштырмалуу 30 пайызга аз;

-кайра ДМЧА деп таанылган 10 пайызга аз.

2010-2020-жылдардын статистикалык маалыматы боюнча 13147 ДМЧА жумушка орноштурулган.

2010-2020-жылдарга КРда ДМЧАдын саны жөнүндө КРнын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы тиркемеде келтирилген. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын саны, аларды жумуш менен камсыз кылуу боюнча статистикалык маалымат берилген эмес.

Квоталык жумуш орундарынын анализи көрсөткөндөй, уюмдар жана мекемелер тарабынан берилген квоталык жумуштарга жумушсуз ДМЧАды, анын ичинде көзү азиз адамдарды жана жарандарды ишке кабыл ала беришпейт. Бул абалдын бир нече себептери бар:

-аймактык ишке орноштурууга көмөктөшүү башкармалыгына кайрылган көзү азиздердин саны анча көп эмес;

-ишке орноштуруу кызматына кайрылган көзү азиздер негизинен жогорку же атайын орто билимге ээ болгондуктан ишканаларда аларга ылайыктуу квота жок;

-ишканалар көбүнчө сунушташкан жумуштун эмгек акысынын аздыгынан, алар андай жерлерде иштөөдөн баш тартышат (иш берүүчүлөр

ишканалардагы иштин өзгөчөлүгүнө байланыштуу көзү азиздер үчүн жогорку маяналуу кызматтарга квотаны берүүдөн баш тартышат);

-көпчүлүгү ишке орноштуруу кызматтарына кайрылбастан, өз алдынча жумушка орношшат. Ошондой эле, «Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясы тарабынан 2006-жылдын 13-декабрында кабыл алынып, 2011-жылдын 21-сентябрында кол коюлган жана 2019-жылдын 7-февралында КРдын ЖК тарабынан кабыл алынып, о.э. жылдын 13-мартында КРнын мурунку Президенти С.Ш.Жээнбеков тарабынан кол коюлган «Майыптыгы бар адамдардын укуктары боюнча БУУнун Конвенциясын ратификациялоо жөнүндө» КРнын Мыйзамына ылайык, Конвенциянын негизги максаты белгиленгендей майыптыгы бар адамдардын бардык адамдарга тиешелүү болгон укуктары менен негизги эркиндиктерин толук кандуу жана бирдей пайдалануусуна, коргоого жана камсыз кылууга, о.э. алардын кадыр-баркын урматтоого көмөк көрсөтүү болуп эсептелет [2006-жылдын 13-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан 61/106 резолюциясы менен кабыл алынган Майыптыгы бар адамдардын укуктары жөнүндө конвенция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml. – Загл. с экр]. Мындан тышкары, Кыргызстанда көзү азиз адамдардын жана жарандардын жашоосунун сапатын жакшыртууга, алардын коомдун жашоосуна катышуусуна ар кандай тоскоолдуктарды жоюуга багытталган бир катар мыйзам актылары иштелип чыккан жана күчүндө: 2021-жылдын 5-майындагы КРнын Конституциясы; «Кыргыз Республикасында калкты социалдык жактан тейлөөнүн негиздери жөнүндө» КРнын Мыйзамы; «Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» КРнын Мыйзамы; «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик жөлөк пулдар жөнүндө» КРнын Мыйзамы; «Калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү жөнүндө» КРнын Мыйзамы; «Кыргыз Республикасынын майыптар коомдорунан товарларын мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» КРнын Мыйзамы; КРнын Эмгек Кодекси.

Көрсөтүлгөн документтерде көзү азиз адамдардын жана жарандардын толук кандуу жашоого интеграциялануусуна салым кошкон медициналык, социалдык, педагогикалык жана эмгектик реабилитациялоо боюнча бир катар иш-чаралар каралган. Ошол эле учурда көзү азиз адамдар жана жарандар кесиптик билим алууга, кайра даярдоого жана квалификациясын жогорулатууга артыкчылыктуу укукка ээ.

КРнын Эмгек Кодексинин 314-315-беренелерине ылайык, Калкты иш менен камсыз кылуу мамлекеттик кызмат органдары коомдук уюмдардын катышуусу менен ДМЧА үчүн жумуш орундарын квоталоо боюнча ченемдерди иштегендердин санынын 5 пайызынан кем эмес өлчөмдө (эгерде иштегендердин саны 20 адамдан кем болбосо) иштеп чыгат, ал эми жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар бекитет. Мында ошол ченемдин эсебине толук эмес жумуш убактысы шарттарында иш берүүгө жол берилет [Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодекси [Текст]: 2004 жс. 4 авг., № 106 // Эркин Тоо. – 2004. – 20 авг.].

Учурда коомдо ДМЧАдын баардык категорияларына карата КРнын

социалдык саясатын куруу принциптерине өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл экени көрүнүп турат. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын көз карандысыз жашоосунун концепциясын камсыз кылган жетектөөчү фактор болуп аларды реабилитациялоо жана биринчи кезекте КРнын Конституциясында каралган укуктарды ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү эсептелет.

Бүгүнкү күнгө чейин көзү азиз адамдардын жана жарандардын күнүмдүк, кесиптик жана коомдук иштерге жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирүүнү, конкреттүү муктаждыктарын канааттандырууну жана о.э. билим берүү жана кесиптик даярдоо системасын курууну билдирген медициналык-социалдык реабилитациялоонун эффективдүү системасы али түзүлө элек; көзү азиздердин кесипке ээ болуу мүмкүнчүлүктөрү төмөн бойдон калууда; билим берүү, соода-сатык ж.б.у.с. мекемелердин имараттары көзү азиздер үчүн ыңгайлаштырылбагандыктан, реабилитациялык индустрия өнүккөн эмес деп айтууга болот.

Демек, көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамын талдоо, о.э. бул жааттагы мыйзамдарды колдонуу практикасы аларды мындан ары өркүндөтүү боюнча бир катар сунуштарды киргизүүгө мүмкүндүк берди. Аталган сунуштар бул категориядагы адамдардын укуктук макамынын негизги материалдык камсыздоо, социалдык тейлөөлөр, медициналык күбөлөндүрүү жана реабилитациялоо аспектилери камтыйт.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөдө алынган илимий жыйынтыктардын алкагында төмөнкү негизги тыянактар чыгарылды:

1. Автор илимий изилдөөнү жыйынтыктоо менен Кыргызстан Конституцияда жарыяланган социалдык мамлекет катары, ДМЧАдын бардык категорияларынын мүмкүнчүлүктөрүн жекече реабилитациялоо программаларын ишке ашыруу үчүн коом тарабынан түрдүү интеграциялык программаларды түзүү аркылуу алардын укуктарын, эркиндиктерин коргоонун укуктук механизмин мамлекеттик жана коомдук уюмдардын деңгээлинде камсыз кылат. Ал эми юридикалык көз караштан алганда, ДМЧАдын көйгөйүн укуктук жактан колдоо – бул, тең укуктуулукту таануу жана ушул укуктарды ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Иш жүзүндө Кыргызстандын социалдык саясаты анын мазмунуна, татыктуу жашоону камсыздоого жана ДМЧАдын бирдей укуктарын камсыз кылууга дал келбейт деп айтууга болот.

2. Адамдын конституциялык-укуктук макамынын теориясы адамдын жалпы, өзгөчө жана жеке макамдарын изилдеп, ДМЧАдын укуктук макамынын андагы орду жалпы укук жөндөмдүүлүгүнүн укуктары менен милдеттери, кепилдиктери, мыйзам менен корголгон кызыкчылыктары, жоопкерчилиги менен аныкталган. Адамдын конституциялык-укуктук макамынын тутумунда ДМЧАдын, анын ичинде көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын орду анын түпкү себеби майыптык менен шартталып, тыгыз байланышкан. Мыйзамдын негизинде таанылган майыптык фактысы социалдык камсыздоо жаатында укугунун

субъекттеринин белгилүү бир категориясына таандыктык менен коштолуп, ДМЧАдын укуктук макамынын мүнөзүн жана касиеттерин алдын ала аныктайт.

3. Буга чейин жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн негизинде көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамынын илимий аныктамасы иштелип чыкты. Ал мамлекет тарабынан Конституцияда жана башка ченемдик укуктук актыларда мыйзамдуу түрдө бекитилген социалдык мамлекеттин принциптерине негизделген укуктардын, эркиндиктер менен милдеттердин тутуму жана ошондой эле тиричилик аракетинин чектелишинин даражасына байланыштуу белгиленген тартипте таанылган алардын өзгөчө абалын камтыган кошумча атайын укуктарды түшүндүрөт. Ал эми көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын мазмунун укуктун субъекттери катары алардын укуктук абалы түзүп, ал төмөнкү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт:

1) жалпысынан алганда социалдык мамлекеттин принциптери менен мамлекет тарабынан ДМЧАнын бир категориясы катары азиз адамдарга жана жарандарга карата жасаган мамилелериндеги гуманизм принцибин чагылдырат;

2) мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин салымдарынан түзүлгөн мамлекеттик социалдык камсыздоо түрүндөгү фонддун болушу менен шартталып, андан түшкөн каражаттар жарандарды жана ошондой эле анын ичинде майыптыгы тастыкталган адамдарды социалдык жактан камсыздандыруусуна багытталган;

3) алардын өзгөчө конкреттүү муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын эске алуунун негизинде социалдык камсыздоонун негиздерин, шарттары менен чараларын алдын ала аныктайт;

4) көзү азиз адамдардын жана жарандардын мыйзам тарабынан корголгон укуктарын, кызыкчылыктарын жана алардын ишканаларда, мекемелерде, уюмдарда иштегендиктерине байланыштуу материалдык камсыздоо, социалдык тейлөө, социалдык-эмгектик жана медициналык реабилитациялоо тармактарындагы чараларды, коомдук турмуштун башка чөйрөсүндөгү кепилдиктерин камтыйт.

Мындан тышкары, көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын элементтери катары болуп биринчи кезекте, алардын эмгек ишмердүүлүгүнүн түрү менен майыптыгын аныктоо жол-жобосу менен байланышкан өзгөчө укуктарга (жеңилдиктерге) ээ болуу мүмкүнчүлүгүн берген өзгөчө укуктук субъектүүлүк болуп саналат. Ошондой эле алардын укуктарына тиешелүү милдеттери бар экендигин жокко чыгарбайт, бирок ал башка учурдагыдай макамга таасир этпейт. Мындан тышкары, аларга берилген артыкчылыктар субъективдүү укуктарынын синоними катары кызмат кылат.

Изилдөө жүргүзүлүп жаткан тармактагы мыйзамдар жарандардын ушул категориясынын укуктук макамын камсыз кылууга мүмкүндүк берген аларды социалдык жактан коргоо боюнча мамлекеттик саясаттын негизги багыттарын болуп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

4. Дагы белгилей кетчү нерсе, бул теманы изилдөөдө Кыргызстандын гана ченемдик актылары менен чектелбестен, башка мамлекеттердин мыйзамдарына да карап, салыштыруу максатында талдоо жүргүзүлгөн. Дал ушундай аракеттердин натыйжасында КМШ өлкөлөрүнүн Конституцияларында адам укуктарынын жана эркиндиктеринин артыкчылыгы так белгиленген, ал эми укуктар менен эркиндиктер боюнча бөлүмдөр эреже катары жалпы конституциялык жоболор боюнча бөлүмдөрдөн кийин жазылгандыгы такталган. Конституциялар жеке, саясий, социалдык-экономикалык укуктарды жана эркиндиктерди бирдей жөнгө салууну камтыйт.

5. Мыйзам тарабынан берилген кепилдиктер көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын элементи катары - конституциялык ченемдерде бекитилген жана мамлекеттик бийлик өкүлдөрү, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары тарабынан ишке ашырылуучу аталган категориядагы адамдардын укуктарынын, мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарынын, каражаттарынын, мүмкүнчүлүктөрүнүн жана юридикалык шарттарынын жыйындысы болуп саналат.

Жалпысынан алганда, көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын элементтеринин бири болгон кепилдиктер биринчи кезекте төмөнкүлөрдү камтууга тийиш:

- көзү азиз адамдарга жана жарандарга укуктарын жана мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн берилген бардык укуктук шарттарды, каражаттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуунун бекем механизмин түзүү;

- көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктарын жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарын коргоо көйгөйлөрүн туура жөнгө салууга мүмкүндүк бере турган жогорку сапаттагы мыйзамдык базаны иштеп чыгуу жана өркүндөтүү.

6. Социалдык жактан коргоо чөйрөсүндөгү ченемдик укуктук базаны өнүктүрүүнүн активдүү процесси катары социалдык камсыздоо укугунун негизин түзгөн теориялык корутундуларга негиз түзөт. Келечекте көзү азиз адамдарга жана жарандарга ар тараптуу жардам көрсөтүү, социалдык камсыздоонун, жашоо сапатынын илимий жактан негизделген көрсөткүчтөрүн киргизүүгө жөндөмдүү адистерди даярдоо чаралары маанилүү орунду ээлеши керек болгон социалдык чөйрөдөгү мыйзамдарды эффективдүү иштеп чыгууга жана жетишээрлик системалаштырууга, о.э. аларды реабилитациялоо жана социалдык тейлөө көрсөтүү мекемелеринин инфраструктурасын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамын, алардын тең укуктуулук принцибин, мамлекеттик бийлик органдарында, эмгек талаасында, билим берүү тармактарында, коомдук жайларда, транспортто чектелген мүмкүнчүлүктөрдөн улам адамды басмырлоого тыюу салууну кененирээк белгилөөгө байланыштуу көзү азиз адамдардын татыктуу жашоосун камсыз кылуу үчүн укуктук механизмдерди күчөтүү актуалдуу

жана максатка ылайыктуу көрүнөт.

Ошентип, азыркы учурда улуттук мыйзамдары майыптыктын алдын алуу тутумун түзүү жана ДМЧАдын, анын ичинде көзү азиз адамдардын жана жарандардын көйгөйлөрүн чечүү үчүн маалыматтык колдоо, уюштуруу механизмин түзүү, о.э. аларды реабилитациялоо менен бирге социалдык чөйрөсүндөгү мамилелерди жетиштүү жөнгө салбайт деп айтсак болот

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

Мамлекеттик бийлик органдарында, эмгек мамилелеринде, билим берүү тармактарында, коомдук жайларда көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамы менен тең укуктуулук принцибин, адамдын мүмкүнчүлүгү чектелгендиги боюнча басмырлоого тыюу салууга байланыштуу аларды татыктуу жашоо менен камсыз кылуунун укуктук механизмдин күчөтүү максатында:

1. Көзү азиз адамдарга жана жарандарга кызмат көрсөтүү үчүн жооптуу мамлекеттик органдар кызматкерлерине зарыл болгон окутууларды уюштуруп, жүзөгө ашырыш керек. Мындай аракетти ишке ашыруу үчүн ДМЧАдын санынан турган уюмдар менен биргеликте окутуу программаларын иштеп чыгып, аларды инструктор же окутуучу катары чакыруу сунушталды.

2. ДМЧАдын эмгектенүүгө болгон укуктарын коргоого багытталган «Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» КРнын Мыйзамы менен КРнын Эмгек Кодексинин аларды ишке орноштуруу бөлүмүн жүзөгө ашыруунун мыйзамдык механизмдерин дагы тагыраак иштеп чыгуу зарыл. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын олуттуу бөлүгү эмгектенүүгө мүмкүнчүлүгү бар болгону менен алардын жумушка орношуусуна бир кыйла тоскоолдуктар жаралып келет. Кыргызстанда көзү азиз адамдарды жана жарандарды иш орундары менен камсыз кылуу боюнча жумуш квоталары азырынча ишке ашырыла элек. Медициналык эксперттердин милдеттерине ДМЧА, анын ичинде көзү азиз адамдар жана жарандар үчүн бош болгон жумуш орундарына кесиптик багыт берүү камтылбагандыктан эксперттердин көбү конкреттүү кесиптердин эмгек шарттары, мазмуну, мүнөзү менен тааныш эмес жана аларды артыкчылыктуу кабыл алуу үчүн ишканаларда кесиптердин жана кызматтардын тизмеси жок. Буга ДМЧАдын, анын ичинде көзү азиз адамдардын жана жарандардын эмгегин колдонгон ишканаларга мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн максаттуу программасын иштеп чыгуу ДМЧАды ишке орноштуруу жаатындагы маселени чечүүгө салымын кошмок.

3. Көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктары менен милдеттерине тиешелүү мыйзамдардын талаптарынын аткарылышына көзөмөлдү күчөтүү илимий жактан далилденди жана буга байланыштуу:

Бардык ДМЧАдын укуктарын толук ишке ашыруусун, ошондой эле пайдалана алышын камсыздоого багытталган Майыптыгы бар адамдардын

укуктары жөнүндө конвенцияны эске алуу менен ченемдик укуктук актыларды жана мамлекеттик саясатты кайра карап чыгуу;

Көзү азиз адамдарга жана жарандарга керектүү бардык кызматтарды көрсөтүү боюнча пландарды иштеп чыгуу жана аны жүзөгө ашыруу менен алектенүү;

- Социалдык адилетсиздик менен тоскоолдуктарды азайтуу жана жокко чыгарууга багытталган көзү азиз адамдарды жана жарандарды тейлөө системаларынын милдеттери жана максаттары;
- Мамлекеттин бардык аймактарында көзү азиз адамдар жана жарандар үчүн шарттарды түзүү;
- көзү азиз адамдар жана жарандар үчүн кызматтардын жеткиликтүүлүгүн мамлекеттик деңгээлде ишке ашыруу сунушталды.

Диссертациянын негизги мазмунун чагылдырган макалалардын тизмеси:

1. Калыбек кызы, З., Джаркымбаева, А.К., Токтогулов, А.А. Нормативно-правовые основы, регламентирующие возможность и условия получения образования и занятием трудовой деятельностью лиц с ограниченными возможностями здоровья (по зрению) [Текст] / З. Калыбек кызы, А.К. Джаркымбаева, А.А. Токтогулов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2016. - № 4. – С. 161-164. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26193289>

2. Калыбек кызы, З. Специфика осуществления личных прав и свобод человека и гражданина в правовом статусе лиц с ограниченными возможностями здоровья [Текст] / З. Калыбек кызы // European scientific conference: сборник статей победителей IV Международной научно-практической конференции. – Пенза, 2017. – С. 280-283. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29284172>

3. Калыбек кызы, З. Кыргыз Республикасындагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарынын сакталышы [Текст] / З. Калыбек кызы // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2019. - № 6. - 131-134-66. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=40396387>

4. Калыбек кызы, З. Образование не привилегия – а право! [Текст] / З. Калыбек кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. - № 9-1. – С. 163-166. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41146294>

5. Калыбек кызы, З. Понятие механизма реализации конституционных прав и свобод лица с ограниченными возможностями здоровья в КР [Текст] / З. Калыбек кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. - № 9-1. - С.167-171. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41146295>

6. Калыбек кызы, З. Особенности реализации личных прав лиц с ограниченными возможностями здоровья [Текст] / З. Калыбек кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2020. - № 10-

3(49). – С.98-102-бет. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44225735>

7. Калыбек кызы, З. Кыргызская Республика – как правовой инструмент защиты прав и свобод лиц с ограниченными физическими возможностями [Текст] / З. Калыбек кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2020. - № 10-3 (49). – С. 94-97. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44225734>

8. Калыбек кызы, З. Доступность – право лиц с ограниченными возможностями здоровья [Текст] / З. Калыбек кызы // Проблемы современной науки и образования. - 2020. - № 12 (157). - С. 26-29. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48658018>

9. Калыбек кызы, З., Токтогулов, А.А. Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын укуктарынын жеткиликтүүлүгү [Текст] / З. Калыбек кызы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2021. - № 1. – С. 139-142. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45672127>

10. Калыбек кызы, З. Кыргыз Республикасында көзү азиз жарандарды социалдык реабилитациялоонун укуктук көйгөйлөрү [Текст] / З. Калыбек кызы // КР УИАнын кабарлары. – 2021. - № S6. – С. 141-145. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47108325>

Калыбек кызы Замиранын 12.00.02 – конституциялык укук, муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз Республикасындагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук абалынын конституциялык негиздери» аттуу темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: көзү азиз, адам, жаран, укук, социалдык мамлекет, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адам, мыйзам, интеграция, реабилитация.

Изилдөөнүн объектиси болуп КРда көзү азиз адамдардын жана жарандардын конституциялык-укуктук макамын ишке ашыруу чөйрөсүндө өнүгүп жаткан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп КРдагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгү, мазмуну жана элементтери, ошондой эле алардын конституциялык-укуктук макамында укуктарын сактоо механизмин жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрү эсептелет.

Изилдөөнүн максаты катары КРнын конституциялык-укуктук системасындагы көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук макамынын түшүнүгүн, мазмунун жана элементтерин аныктоо эсептелет.

Изилдөөнүн методологиялык негизи болуп жалпы илимий диалектикалык усул жана ошондой эле жекече илимий усулдар: тутумдук-түзүмдүк, конкреттүү-социологиялык, техникалык-юридикалык, тарыхый-укуктук, салыштырмалуу укуктук усулдар кызмат кылды. Бул усулдардын колдонулушу каралып жаткан объекттерди өз ара байланышта, бүтүндүктө, ар тараптуу жана объективдүү изилдөөгө мүмкүндүк берди.

Натыйжалардын илимий жаңылыгы. Юридика илиминде көзү азиз адамдардын жана жарандардын укуктук абалын илимий жактан өз алдынча изилдеген алгачкы изилдөө, ошондой эле ата-мекендик укук тануудагы мамлекеттик тилде жазылган илимий эмгектердин бири болуп саналат. Изилдөөнүн натыйжасында коргоого коюлган жети жобо жана ошондой эле бир катар теориялык корутундулар менен практикалык сунуштар иштелип чыккан.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертацияда келтирилген сунуш-пикирлер юридика илимдеги жана адам укуктары менен эркиндиктери жаатындагы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарындагы көйгөйлүү маселелерге мындан ары илимий изилдөөлөрдү жана практикалык иштерди жүргүзүүгө, Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоого кошумча адабий булак катары колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу тармагы. Диссертациянын материалдары ЖОЖдо конституциялык укук курсун окутууда, андан тышкары аталган маселе боюнча атайын курстарды окууда колдонулат. Диссертация адам жана атуулдун укугу менен эркиндигинин системасындагы укук маселелерин андан ары изилдөө үчүн колдонулушу толук ыктымал.

РЕЗЮМЕ

диссертации Калыбек кызы Замиры на тему: «Конституционные основы правового положения лиц с ограниченными возможностями здоровья по зрению в Кыргызской Республике» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: лица с ограниченными возможностями здоровья, человек, гражданин, право, социальное государство, интеграция, реабилитация.

Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения, возникающие в процессе реализации конституционно-правового положения ЛОВЗ по зрению в КР.

Предметом исследования являются понятие, содержание и элементы правового статуса ЛОВЗ по зрению в КР, а также особенности реализации механизма соблюдения их прав в конституционно-правовом статусе.

Цель исследования – выявить понятие, контекст компонента статуса и элементы правового положения ЛОВЗ по зрению в конституционно-правовой системе Кыргызской Республики.

Методологической основой исследования служит общенаучный диалектический метод, а также научно-исследовательские методы: системно-структурный, конкретно-социологический, технико-юридический, историко-правовой, метод сравнительного правоведения. Их применение позволило диссертанту исследовать рассматриваемые объекты во взаимосвязи, целостности, всесторонне и объективно.

Новизна полученных результатов. Исследование представляет собой первое самостоятельное законченное комплексное научное исследование теоретических и практических аспектов в области изучения правового положения ЛОВЗ по зрению в КР на государственном языке. В результате исследования сформулировано 7 положений, выносимых на защиту, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Рекомендации, приведенные в диссертационном исследовании, могут применяться при проведении дальнейших исследований и практических работ в ходе решения актуальных проблем юридической науки и законодательства КР в сфере прав и свобод человека и гражданина, а также могут быть использованы в качестве дополнительного источника при разработке учебников и учебных пособий по конституционному праву КР.

Область применения полученных результатов: материалы диссертационного исследования могут применяться при преподавании в ВУЗах, а также курсов и тренингов в данной сфере. Кроме этого, материалы диссертационной работы могут использоваться в дальнейшем при исследовании правовых вопросов в системе прав и свобод человека и гражданина.

SUMMARY

of dissertation by Kalybek kzy Zamira on topic: «The constitutional foundations of legal status of persons with visual impairments in the Kyrgyz Republic» for the degree of candidate of legal sciences on the specialty 12.00.02 - constitutional law; municip.l law

Key words: persons with disabilities, person, citizen, law, welfare state, integration, rehabilitation.

The object of dissertation research is social relations developing in sphere of implementation of constitutional and legal status of people with disabilities on vision in the Kyrgyz Republic.

The subject of research is the concept, content and elements of legal status of people with disabilities on vision in the Kyrgyz Republic, as well as the specifics of the implementation of mechanism for observing their rights in constitutional legal status.

The purpose of research is to determine the concept, content and elements of legal status of people with disabilities on vision in constitutional legal system of the Kyrgyz Republic.

The methodological basis of research is general scientific dialectical method, as well as private scientific methods: system-structural, concrete sociological, technical-legal, historical-legal, method of comparative law. Application of these methods allowed to explore the objects under consideration in interconnection, integrity, comprehensively and objectively.

The scientific novelty of the results lies in the fact that the dissertation research is the first independent completed comprehensive scientific research of theoretical and practical aspects in the field of studying the legal status of people with disabilities on vision. 7 positions submitted for defense are formulated, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations.

Recommendations for the use of obtained results. The recommendations given in the dissertation research can be used in further research and practical work in the course of solving urgent problems of legal science and legislation of the Kyrgyz Republic in the field of human and civil rights and freedoms, and can also be used as an additional source during the development of textbooks and teaching aids according to the constitutional law of the Kyrgyz Republic.

Scope of the results: the materials of dissertation research can be used in the field of teaching at universities, as well as courses and trainings in this sphere. In addition, these materials can be used during further research of legal issues in the system of human and civil rights and freedoms.

